

Шифр: (secretum)

Конкурсна робота на тему:

**«Сеймик Чернігівського воєводства на вигнанні:
учасники, організація та діяльність (1648-1667)»**

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Чернігівське воєводство і його рицарська колонізація	
напередодні козацького виступу.....	6
1.1. Адміністративні перетворення на Чернігово-Сіверщині	
після входження до складу Польсько-Литовської держави ...	6
1.2. Формування чернігівської шляхетської корпорації	8
Розділ 2. Сеймик та парламентська діяльність чернігівців в	
«екзилі»	12
2.1. Сеймик на вигнанні:	
особливості шляхетських з'їздів 1648-1667 років	12
2.2. Результативність ініціатив чернігівського рицарського кола	
у світлі сеймових ухвал	19
Висновки	29
Список використаної літератури та джерел	31
Додатки	37

Вступ

Чернігівське воєводство було утворено на землях, що відійшли до Польсько-Литовської держави за умовами Поляновського мирного договору (1634), укладеного з Московським царством по завершенню Смоленської війни (1632-1634). Беручи до увагу роздачу королями Речі Посполитої титулярних чернігівських урядів, номінально воно існувало аж до XVIII ст., але після виступу Богдана Хмельницького (1648) Польсько-Литовська держава втратила контроль над цим регіоном. Спочатку край потрапив до сфери впливу Війська Запорозького, а згодом був поглинений Московським царством. Протягом кількох десятиліть король та стани Речі Посполитої намагалися повернути Задніпров'я.

Після встановлення царського протекторату над Військом Запорозьким (1654), московський правитель теж долучився до змагань за регіон. Боротьба за Лівобережжя, у тому числі Чернігівське воєводство, загострилася у період Руїни. Важливе місце у конфлікті відводилося тутешньому рицарству. Протягом 1635-1648 рр. місцевий сеймик став осередком суспільно-політичного життя. Утім, вибух козацької революції розділив симпатії зем'ян між різними сторонами протистояння. Більшість обивателів виїхала до суміжних воєводств, де у вимушеній міграції продовжила збиратися на сеймики. Комплекс питань, пов'язаних із парламентською діяльністю шляхти на вигнанні в контексті зміни державної приналежності Чернігівського воєводства, досі не становив спеціального предмету дослідження істориків, що і зумовлює **актуальність проблеми**.

Об'єктом дослідження є функціонування шляхетських сеймиків в українських воєводствах Речі Посполитої.

Предметом дослідження є сеймик Чернігівського воєводства та парламентська діяльність його учасників на тлі протистояння за Лівобережжя між Річчю Посполитою, Московським царством та Військом Запорозьким.

Мета роботи полягає у дослідженні особливостей чернігівського сеймику у контексті змагань за встановлення контролю над Задніпров'ям між Польсько-Литовською державою, Військом Запорозьким та Московським царством у середині-другій половині XVII ст.

З даної мети випливають такі **завдання**:

- Охарактеризувати процес рицарської колонізації Чернігівського воєводства напередодні козацького виступу;
- Встановити, що являла собою чернігівська шляхетська спільнота на вигнанні та якими були її успіхи у площині парламентської боротьби на тлі військово-дипломатичної боротьби за Сіверський регіон;

За основу **методологічної бази** дослідження було взято порівняльний та просопографічний методи.

Хронологічні рамки роботи охоплюють 1648-1667 роки. Нижня межа зумовлена початком козацької революції, що започаткувала процес перетворення Чернігівського воєводства на складову частину Гетьманщини. Верхня межа обґрунтована укладанням Андрусівського перемир'я, за яким даний регіон на 13,5 років потрапляв до сфери впливу московського царя. Попри те, що дипломатичною капітуляцією Польсько-Литовської держави став Вічний мир (1686), уже після Андрусова вигнанці з українських воєводств остаточно втратили свої маєтки, на що вказує грошова компенсація зі сторони Московського царства.

Проблемою даної теми є відсутність спеціальних праць про політичне життя чернігівської шляхти на вигнанні. Зважаючи на це, **історіографія** роботи представлена працями з історії козацької революції та парламентаризму Речі Посполитої. Для характеристики рицарської колонізації використано праці Петра Кулаковського про Чернігово-Сіверщину в складі Речі Посполитої¹ та Наталі Яковенко про українську

¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648. Київ, 2006. 496 с.; Його ж. Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618-1632 роки). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2005. Вип. 5. С. 182-196.

шляхту Волині і Центральної України². Військові та дипломатичні аспекти змагань частково репрезентовано в науковому доробку Тараса Чухліба³ та Зенона Когута⁴. Для вивчення політичного життя чернігівської шляхти було залучено праці польських істориків Міхала Кулецького⁵, Йолянти Хоїнської-Міки⁶ та Кароля Мазура⁷.

Джерельна база представлена рукописними та опублікованими джерелами. В роботі використано актові книги Коронної Метрики (Головний архів давніх актів у Варшаві)⁸ та Володимирського гродського суду (Центральний державний історичний архів України в м. Києві)⁹. З кількох томів «Архива Юго-Западной России»,¹⁰ використана інформація про чернігівський сеймик на вигнанні. Вивчення проблеми “чернігівського питання” виконано на основі конституцій, доступних у кількатомовому виданні “Volumina Legum”¹¹.

² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.

³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714: монографія. Київ, 2003. 518 с.

⁴ Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*. 2011. №3. С. 50 -73.

⁵ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa, 1997. 237 s.

⁶ Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalne – władza w epoce Jana Kazimierza. Warszawa, 2002. 263 s.

⁷ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – 465 s.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі: AGAD). Metryka Koronna. Ks. 191, 192, 194, 196, 200.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 90, 91, 97, 102, 104, 105.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі скорочення: Архив ЮЗР). Киев, 1861. Ч, 2. т. 1. 414 с.; Киев, 1888. Ч, 2. т. 2. 633 с.

¹¹ Volumina legum.: w 10 t. Petersburg, 1859. Т. 3. 488 s.; 1860. Т. 4. 501 s; Kraków, 1889. Т. 9. 503 s.

Розділ 1. Чернігівське воєводство і його рицарська колонізація напередодні козацького виступу

Підписання Деулінського перемир'я у 1618 р. поставило паузу у давньому протистоянні між Польсько-Литовською державою та Московським царством, витoki якого сягають часів Лівонської війни. Згідно домовленостей, на 14,5 років до кордонів Речі Посполитої було приєднано Смоленщину та частини Сіверської землі: Стародубський, Чернігівський та Новгород-Сіверський уїзди¹².

1.1. Адміністративні перетворення на Чернігово-Сіверщині після входження до складу Польсько-Литовської держави

Впорядкування земель, приєднаних до Речі Посполитої внаслідок «московської виправи», розцінювалося правителем цієї держави Сигізмундом III як можливість для посилення своєї влади на противагу до сильної магнатсько-шляхетської опозиції¹³. Роялісти прагнули перетворити її на королівський домен з надійною системою захисту. Підходящим вважали ленне землеволодіння, яке зберігало за королем статус верховного власника усіх “вислуг”. Натомість реципієнти надань зобов'язувалися відбувати військову службу та забезпечувати себе провіантом¹⁴. Зважаючи на ці розрахунки і намір закріпити за Вазами московський трон, Сигізмунд III вирішив передати край в управління сину Владиславу¹⁵. Зазначимо, що у такий спосіб король хотів компенсувати невдачі у змаганнях за шведський престол.

¹² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 143-144; Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2008. с. 384.

¹³ Кулаковський П. Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618-1632 роки) *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2005. Вип. 5. С. 182-184.

¹⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 82-83.

¹⁵ Кулаковський П. Земельна політика Вазів. С. 182-184.

Потреба ефективного захисту від Московії та відсутність бажання збільшувати податки для утримання найманого чи регулярного війська, змусили рицарство прийняти пропозицію монарха. На сеймі 1620 р. королевича визнали головним адміністратором та загально окреслили правовий статус регіону¹⁶. Згідно рішення, передбачалося впровадження ґродських та земських судів, розширювалося коло колонізаторів вихідцями з Інфлянт та окремими іноземцями, які відзначилися в московських походах¹⁷. Відтак, понад півтора десятиліття Чернігово-Сіверщина водночас мала елементи шляхетського самоврядування та керувалася уповноваженими королевича¹⁸. Плутанина виникала навіть з тим, до якої федеративної частини належить регіон. Формально місцеві земські урядники залежали від смоленського воєводи, але при цьому повіті чернігівського та новгород-сіверського замків підлягати «коронному праву».

Привілеї на посідання земель отримали шляхта й козаки, які з'явилися тут внаслідок двох колонізаційних хвиль 1618-1632 та 1634-1648 рр.¹⁹ З огляду на задану тему, розглянемо специфіку «рицарського осадництва». Перша хвиля залюднення розпочалася після 1618 р. і поповнилася за рахунок вихідців з Великого князівства та Корони. Після призначення Владислава IV упорядником краю, зросла кількість його прибічників серед тих, кому дісталися лени (див. Додаток 1). З-поміж них виокремимо Щасного Вишеля, Миколая Солтана, Василя і Павла Солтиків та Зигмунда Казановського, яким дісталися більші маєткові комплекси. Також у задеснянській частині великі надання одержав литовський рід Паців.

Розпал Смоленської війни (1632-1634) між Річчю Посполитою та Московським царством звів нанівець успіхи колонізації. Отож, по її завершенню розпочалася друга хвиля осадження. Серед найпомітніших осіб, що з'явилися, виділимо Адама Казановського, Адама Киселя та Олександра

¹⁶ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. 3. S. 179.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 57-58.

¹⁹ Так само. С. 74-96.

Пісочинського. Перші двоє, а також представники родин Потоцьких, Паців та Солтиків отримали щедрі наділи у чернігівській замковій околиці. Найпотужнішими господарями на Новгород-Сіверщині стали Пісочинські та Вишелі²⁰.

Згаданий військовий конфлікт прискорив створення Чернігівського воєводства, оскільки показав низьку обороноздатність краю порівняно зі Смоленщиною, де вже кілька років існувало воєводство. До того ж підписання Поляннівського мирного договору 1634 р. поклало край ідеї сходження Владислава IV на царський престол²¹. Таким чином, інтеграція Сіверщини знову набула актуальності. Конституція сейму 1635 р. затвердила «Ординацію Чернігівського воєводства» у складі двох повітів: Чернігівського та Новгород-Сіверського. Шляхта отримала повний комплект самоврядних прав у судовій, адміністративній та політичній сферах. Подібно до Київщини, Волині і Східного Поділля, воєводство було зоною дії Литовського статуту та визначалося частиною Корони²².

1.2. Формування чернігівської шляхетської корпорації

Рицарська колонізація в досліджуваному регіоні розпочалася у період виокремлення по всій державі з числа середньої шляхти “нової магнатерії”. На Київщині, Брацлавщині та Волині після встановлення адміністрації Великого князівства Литовського зберігалася ієрархія з руських часів, тому шляхетські корпорації утворювалися за рахунок привілейованих груп (князі та пани) та напівпривілейованого рицарського люду (шляхти-зем’ян, шляхти-голоти і панцирних бояр)²³. Після Люблінської унії за кожним громадянином Республіки закріплювалися однакові права і вольності. Як зазначає Наталя Яковенко, ірраціонально-містичне походження та високі матеріальні статки

²⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 276-310.

²¹ Дейвіс Н. Боже ігрище. С. 384.

²² Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. 3. S. 410-411.

²³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. С. 59-75.

князів не дозволили їм розчинитися серед шляхти. Натомість панські роди від початку XVII ст. нічим не вирізнялися на фоні рицарського загалу²⁴.

У порівнянні чернігівське рицарське коло утворилося нетипово. Серед князів тут бачимо лише Ярему Вишневецького, при чому його задніпровські латифунції зосереджувалися на Київщині. Найбільший авторитет на Чернігово-Сіверщині отримали вихідці з волинських панських родин: Адам Кисіль та Олександр Пісочинський. Завдяки впливу при королівському дворі, згаданим особам вдавалося просувати своїх кандидатів на заповнення земської ієрархії. Підтримка покровителів: великого коронного канцлера Томаша Замоїського, а пізніше — луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського допомогла Адаму Киселю зміцнити свої позиції у Чернігівському повіті — близько третини тутешніх урядників належали до табору його прибічників.

На противагу цьому, у межах Новгород-Сіверського повіту, власну мережу урядників створив київський каштелян Олександр Пісочинський, який користувався королівською прихильністю і міг діяти без патронів²⁵. Окрім цього, терени Чернігово-Сіверщини цікавили вихідців з польських магнатських родин: Потоцьких, Калиновських і Казановських. За спостереженням Генрика Літвіна, протягом першої половини XVII ст. ці люди активно поширювали вплив на Подніпров'ї. Однак більшого успіху їм вдалося досягнути на теренах Київщини.

За підрахунками П. Кулаковського, ленні володіння на Сіверщині отримало близько півтори сотні осіб, які мали уявлення про громадянські права²⁶. З додатку № 1 випливає, що вихідців з Волині тут налічувалося близько 25 %, з Київщини — 15 %, зі Східного Поділля — 13 %. Велика частка припадає і на воєводства Корони — 40 % із загальної кількості обивателів, представлених у списку (див. Додаток 1). Виразно мало було

²⁴ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. С. 86.

²⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 158-159.

²⁶ Там само. С. 66.

рицарів з Великого князівства Литовського (9 %) і вихідців з колишніх московських бояр (бл. 1,8 %)²⁷.

Встановлене походження більшості осіб дозволяє пояснити їхню ініціативність, яка добре помітна з практики скликання з'їздів на кшталт сеймиків (з 1620). Вперше їх учасники відправили на сейм послів у 1623 році, але цих осіб не допустили до обговорення. На коронаційному сеймі 1633 р. чернігівські обивателі, заручившись підтримкою киян, клопоталися про створення окремого Чернігівського воєводства. Завдяки спільним зусиллям було прийнято «ординацію», за якою на Сіверщину поширювалася дія Другого Литовського статуту, місцевій шляхті дозволялося делегувати на сейм двох послів і судитися в коронному трибуналі в Любліні. Окрім цього, Чернігівський повіт отримав право на окрему каштелянію²⁸. Легалізація самоврядної діяльності шляхти засвідчила помітний зріст політичної активності, яка вилилася у проведенні з'їздів, де розглядалися поточні проблеми регіону в умовах війни²⁹.

Створення окремого воєводства у 1635 р. позитивно вплинуло на творення місцевої шляхетської корпорації та процес виокремлення власної еліти. Нове рицарське коло швидко перейняло спільну для українських воєводств практику узгодження дій на сеймі з волинськими послами. Зріст політичної свідомості місцевих обивателів помітний і на сюжеті про підвищення статусу їхніх маєтків. Чернігівців не влаштовувала відсутність дідовичного землеволодіння, тому вони клопоталися про трансформацію системи ленів. На сеймі 1646 р. послы від Чернігівського та Смоленського воєводств домоглися перетворення ленних добр на дідовичні. Ця ж конституція узаконила звільнення маєтностей від жовнірських постойв³⁰.

²⁷ Можливо, ці цифри занижені; точні підрахунки стануть можливі після укладення повного реєстру та ідентифікації землевласників Чернігівського воєводства.

²⁸ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. 3. S. 381-382.

²⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 140-141.

³⁰ Volumina Legum. Petersburg, 1860. Т. 4. S. 50-52.

Ще однією особливістю чернігівського рицарського кола була виняткова прихильність до Владислава IV. (див. Додаток 1). Адам Казановський, Микола Потоцький, Мартин Калиновський, Адам Кисіль та Олександр Пісочинський — усі належали до табору роялістів. Перелічені особи мали вплив на місцевий сеймик, відтак послам на сеймі пропонувалося чітко дотримуватися пунктів королівської легації³¹. Регалістичні настрої виразно помітні у змісті єдиної збереженої передсеймової інструкції 1646 року. У питанні про ймовірну війну з Османською імперією, яке викликало спротив шляхти, чернігівським послам запропоновано не перешкоджати королю³².

Загалом протягом 1635-1648 рр. відбувалися передсеймові, реляційні, депутатські та елекційні сеймики. На думку Петра Кулаковського, активне функціонування шляхетського самоврядування консолідувало місцевих обивателів та сприяло виокремленню з-поміж тутушнього рицарства власної політичної еліти. Утім короткий час існування воєводства завадив досягнути рівня самоорганізації рицарських кіл суміжних українських земель³³.

Специфіка колонізації та перебування регіону в адміністрації Владислава IV вплинули на те, що чернігівська братія вирізнялася активністю та прагненням емансипації. Зі спалахом козацької революції у 1648 р. Польсько-Литовська держава втратила контроль над територією Чернігівського воєводства, але, як ми побачимо в наступних частинах роботи, ця втрата не призвела до розпаду його рицарського кола.

³¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 146-147.

³² Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року. *Україна модерна*. Львів, 2001. Ч. 6. С. 113-138.

³³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. С. 152.

Розділ 2. Сеймик та парламентська діяльність чернігівців в «екзилі»

Місце “політичного народу” в Речі Посполитій належало шляхті. Особливий статус закріпився за рицарством внаслідок поєднання майнових прав з політичними, територіальними та регіональними. Осередками суспільно-політичної діяльності шляхти були сеймики — зібрання всіх зем’ян певної адміністративної одиниці. Поступово сеймики утворили нижчу ланку парламентської системи держави, забезпечуючи комунікацію між правителем та громадянами. Однак найвищим органом станової демократії був двопалатний сейм³⁴. За короткий час існування Чернігівського воєводства (1635-1648) його шляхетська корпорація демонструвала активність у вирішенні і регіональних, і загальнодержавних проблем.

Внаслідок козацької революції частина обивателів покинула опалене війною воєводство та подалася в інші частини держави. Поза цим, тимчасова втрата маєтностей не вважалася тотожною обмеженню політичних прав. Отож, навіть за межами малої батьківщини чернігівське рицарське коло продовжило парламентську діяльність.

2.1. Сеймик на вигнанні: особливості шляхетських з’їздів 1648-1667 років

Протягом першого десятиліття по затвердженню ординації Війська Запорозького (1638) в українських воєводствах, які невдовзі стали театром бойових дій, пожвавилася господарське та суспільне життя, а серед шляхти посилилося відчуття регіонального патріотизму. Натомість для козацького середовища це була вимушена пауза у боротьбі за самоствердження³⁵.

³⁴ Вінниченко О. Сеймики українських воєводств у 1569-1648 роках. *Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях в 1386-1648 рр.: у 2 т. / за ред. В. Михайловського*. Київ, 2018. Т. 1. С. 103-104.

³⁵ Яковенко Н. Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638-1658). *Крізь століття. Студії на пошану*

У 1648 р. новим очільником Війська Запорозького став чигиринський сотник Богдан Хмельницький, чиї права на посідання землі були порушені. Східне Поділля та Подніпров'я сколихнуло козацьке повстання, що призвело до швидкого виходу Чернігівщини з-під контролю Речі Посполитої: замість повітів тут виник полково-сотенний устрій та усталилася нова соціальна ієрархія. На думку історика Сергія Плохія, основним мотивом непокори була боротьба за власні станові права. Лише згодом війна набула ознак релігійно-соціальної боротьби та спровокувала виступ інших верств³⁶.

У серпні 1648 р. «ребеліянтам» вдалося зайняти більшість міст Чернігівщини³⁷. У нових умовах шляхта опинилася перед складним вибором: лишитися лояльними Речі Посполитій і на час позбутися доступу до своїх добр чи пристати до повстанців, порушивши вірність королю і вітчизні. Як зазначає В'ячеслав Липинський, середнє та дрібне рицарство мало спільні інтереси з козаками, оскільки теж зазнавало тиску з боку великих землевласників³⁸. Натомість представники православної магнатурії, як-от Адам Кисіль, симпатизували ідеям про захист «грецької» віри. Утім, козацька революція спровокувала на повстання селян, чия хаотична боротьба несла економічне розорення і для магнатів, і для шляхти.

Усе це призвело до поділу рицарства на два табори, при чому вибір міг не бути остаточним. Існувала певна мобільність, яка залежала від успіхів на полі бою³⁹. Позаяк наше дослідження присвячене вигнанцям, ми не будемо відстежувати долі тих, хто влився у козацькі лави. Натомість детальніше висвітливо сюжети, що стосуються «егзулянтів».

Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя / Ред.: О. Вінниченко, Г. Гмітерек, Л. Зашкільняк, А. Заяць, О. Купчинський, Н. Яковенко. Львів, 2012. С. 485.

³⁶ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. С. 423- 434.

³⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.: у 4 т. / Упор. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. 1. С. 604-605.

³⁸ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького: у 2 т. (Препринт. Липинський В. Твори) / За ред. Л. Р. Білас. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 61-62.

³⁹ Пиріг П. Про українську шляхту в XVII столітті. *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2008. № 2. С. 15-19.

Тривалий час “виїзні” зібрання чернігівців не мали конкретного місця проведення. У сеймовій ухвалі 1648 р. вказано, що українські сеймики «w kościołach warszawskich 23 Nowembris odprawić wolno»⁴⁰. Натомість у 1649 р. чернігівцям запропонували зібратися в Любліні⁴¹. Протягом 1650-1661 років рицарське коло перемінно засідало то у Житомирі, то у Володимирі, а згаданий вище Люблін став запасним варіантом на випадок небезпеки (див. Додаток 5). За спостереженням Ярослава Столицького, протягом 1653-1654 рр. змінилася навіть практика написання королівських універсалів: вписувалася лише дата, а місця проведення сеймику лишали пустим для уточнення⁴². З'їзди на вигнанні відрізнялися й тим, що шляхтичі відбували кілька сеймиків одного дня або ж один сеймик виконував різні функції⁴³.

Військові та дипломатичні невдачі Речі Посполитої змусили закріпити конкретне місце для зібрань за втікачами з українських воєводств. Обраним місцем для чернігівців від 1661 року став Володимир, де зосередилося політичне життя⁴⁴. Низка аргументів вказує й на те, що Західна Волинь стала також прихистком для більшості чернігівських обивателів. В актових книгах Володимирського гродського суду регулярно бачимо заяви, пов'язані з майновими справами чернігівців. Саме в них натрапляємо на «маніфестацію» новгород-сіверського підстоля Каспера Ростопчі про втрату під час втечі документів на с. Міжин Чернігівського воєводства (1648)⁴⁵. Інший шляхтич Марцин Скармировський скаржився в суді на розграбування його майна у грудні 1648 року хоругвою Анджея Суходольського⁴⁶. Польський історик Міхал Кулецький поділяє думку про те, що чернігівці подалися на Волинь, до

⁴⁰ Volumina Legum. Petersburg, 1860. T. 4. S. 92.

⁴¹ Так само. S. 125.

⁴² Stolicki J. Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648-1696. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2017. Z. 3. S. 446.

⁴³ Stolicki J. Sejmiki ukraińskie w latach 1648-1702. S. 229.

⁴⁴ Volumina Legum. T. 4. S. 198-202.

⁴⁵ Національно-визвольна війна в Україні 1648 -1657 рр. / Упор. Сухих Л., Страшко В. Київ, 2008. С. 322.

⁴⁶ Там само. С. 135.

чого їх спонукала «wspólnotą prawną województwa wołyńskiego i województw ukraińnych»⁴⁷.

Варіативність напрямів для втечі ускладнює шанси простежити подальшу долю всіх осіб зі списку в додатку 1. До того ж згаданий реєстр створено нами на підставі фрагментарно збережених документів 1630-1640-х років, тому виникає ризик похибки у підрахунку. Не вдається встановити місце осілості і за рахунок податкових матеріалів, адже ці документи не враховують того, що вигнанці могли посідати маєтки в різних воєводствах, ховатися за визначенням «szlachta uboga» тощо. Водночас, відомі випадки, коли мігранти інтегрувалися до шляхетських корпорацій інших воєводств і не виявляли свого зацікавлення у політичному житті чернігівської братії⁴⁸.

Ще одним джерелом для дослідження можуть стати списки королівських електорів 1649 і 1668 років (див. Додаток 4). Число виборців цих двох кампаній різниться, чому можна знайти пояснення. Перша елекція відбулася у розпал війни, тож не всі охочі змогли потрапити на сейм. Утім, число чернігівських симпатиків Яна-Казимира вище, ніж у його наступника Міхала Вишневецького. Нагадаємо, що батько останнього князь Ярема володів латифунціями на Задніпров'ї, тому його син теж був вигнанцем. З огляду на це, чернігівці повинні були охоче голосувати за Вишневецького в надії вирішити майнові проблеми. Однак затяжний “екзил” зумовив економічне розорення вигнанців, тому більшість з них не могла перебувати у столиці під час роботи сейму.

Хоча списки королівських виборців не дають вичерпної інформації про чисельність чернігівців, вони є цінним джерелом інформації. Зокрема, в реєстрах помічаємо людей, які ніби-то сумнівно причетні до Чернігівського воєводства. Нам вдалося встановити, що вони названі тутешніми зем'янами завдяки королівським наданням, оформленим вже після 1648 року (див. Додаток 2). Ці люди *de iure* ставали чернігівськими обивателями. Утім, в

⁴⁷ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Warszawa, 1997. S. 182.

⁴⁸ Так само. S. 180-184.

умовах війни отримати доступ до своїх добр вони не могли. На підставі цього виникали конфлікти між новими обивателями та тими, хто реально посідав маєтки в межах втраченого воєводства перед початком козацького виступу. Суперечки виникали з приводу претендентів на компенсацію матеріальних збитків, однак до цього сюжету ми повернемося згодом.

Тепер зосередимо увагу на принципах роздачі земель. З матеріалів Коронної Метрики випливає, що земельні наділи в регіоні, як і раніше, отримували здебільшого ветерани походів. Відтак, скорочення чисельності чернігівських обивателів внаслідок війни та природної смертності нівелювалося щедрою роздачею привілеїв на ленне посідання землі жовнірам з інших воєводств (див. Додаток 2). Більшість реципієнтів надань належала до дрібної та середньозаможної шляхти. На думку дослідниці Йолянти Хоїнської-Міки, цей аспект зумовлював активність обивателів в «екзилі»; тутешні вигнанці були більш економічно залежними від втрачених добр⁴⁹. Поява нових, номінальних обивателів воєводства впливала на поширення «руського патріотизму» серед шляхти-вигнанців. У досліджений період помічаємо зближення рицарських кіл Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, що можна назвати виявом спільної ідентичності шляхти-мігрантів зі східного регіону. Водночас, така практика могла бути результатом земельних транзакцій між представниками вказаних воєводств.

З додатку 3 випливає, що обивателі українських воєводств на вигнанні часто діяли у згоді. Зокрема, скликали спільні сеймики. Першим прикладом стала елекція депутатів 13 вересня 1649 р. Присутня на ній шляхта трьох прикордонних провінцій ухвалила єдиний “ляудум”, але при цьому кожне воєводство обрало свого власного маршалка і депутатів до Трибуналу⁵⁰. Натомість у сеймиковій інструкції 1651 р. чернігівським послам пропонувалося узгоджувати свої дії на сеймі з киянами⁵¹. Помічаємо й те, що

⁴⁹ Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. S. 201.

⁵⁰ Stolicki J. Sejmiuki ukraiinne w latach 1648-1702. S. 235.

⁵¹ Архив ЮЗР. Киев, 1861. Ч. 2, т. 1. С. 426-433.

обивателі суміжних земель навіть послуvalи від Чернігівщини, представники якої обиралися депутатами до Трибуналу від інших воєводств чи виконували якісь повноваження, делеговані іншим сеймиком (див. Додаток 5).

Вище ми згадували, що протягом першої половини XVII ст. зростає усвідомлення шляхтою українських воєводств своєї окремішності в межах східних околиць Речі Посполитої. Процес визнання рицарством Волинського воєводства прямої причетності до “спадку старожитнього руського народу” бере свої початки ще з кінця XVI ст., коли тут починають домінувати локальні інтереси над державними⁵². За спостереженням Наталі Яковенко, на рубежі XVI і XVII ст. рицарські кола Київського, Брацлавського, а згодом і Чернігівського воєводств долучаються до регіональної солідарності, з певною орієнтацією на лідерство волинян⁵³. З огляду на це, видається логічним припустити, що “спільний голос” українських вигнанців зумовлений відчуттям регіонального руського патріотизму.

Утім, виявленні документи коронної та руської канцелярії дають підстави вважати, що така практика була результатом земельних транзакцій. (див. Додаток 2). Яскравим прикладом ангажування у справі Чернігівщини «сторонньої» людини може слугувати діяльність київського підчашия Криштофа Тишкевича, який належав до родини, здавна осілої і шанованої у Київському воєводстві. Послування цього шляхтича на сейм 1651 року від Чернігівського воєводства можна пояснити виявом руського патріотизму, ознакою високої довіри, яку надали йому задніпровці, зібрані на спільний сеймик із киянами. Однак виявляється, що в січні 1649 р. король надав підчашию добра Скожівець на Сіверщині, тому він міг вважатися

⁵² Mazur K. W stronie integracji z Koroną. – S. 364-402.

⁵³ Яковенко Н. Перед викликами часу. – С. 483-485.

чернігівським обивателем⁵⁴. Більше того, у 1654 р. Тишкевич отримав привілей на уряд чернігівського воєводи⁵⁵.

Наведений приклад дозволяє припустити, що консолідацію більшою мірою провокувала спільна ціль — повернення маєтків. Утім, якщо питання власних потреб суперечило аміції між вигнанцями, чернігівські зем'яни відкрито йшли у конфронтацію. Це підтверджує розподіл коштів, які, за домовленістю в Андрусові 1667 року, мали виплатити у якості компенсації «єгзулянтам». Суму повинні були поділити між коронними і литовськими вигнанцями, причому лєвова її частина призначалася для перших. Чернігівці відверто заявляли, що їм належить більше, ніж киянам, бо “*iakie avulsum iest, a woiewodstwo kiiowskie ieno in parte*”⁵⁶.

Таким чином, попри вимушену міграцію чернігівці продовжили користуватися правом на самоврядування та участь у парламентському житті. Протягом періоду “екзили” територією їхнього суспільно-політичного життя стала Волинь. Попри відсутність можливості прослідкувати переміщення всіх обивателів Чернігівського воєводства у перші роки протистояння, низка доказів вказує, що більшість опинилася на Волині.

Про це свідчать місце проведення сеймиків, маніфестації чернігівців, внесені у Володимирському гроді, а також пам'ять про Волинь, як про край, що прийняв втікачів. У цьому контексті варто згадати один з пунктів сеймової постанови 1791 року про встановлення нового територіального устрою Речі Посполитої. Він передбачав виділення в складі Волинського воєводства нових повітів. Два з них створювалися на території старого Володимирського повіту під назвами Володимиро-Чернігівський та Володимиро-Новгородський⁵⁷. Незважаючи на те, що приписи реформи були

⁵⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі: AGAD). Metrika Koronna. Ks. 191. K. 4 v.

⁵⁵ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. / Oprac. W. Kaszewski, Janas E. Kórnik, 2002. S. 198.

⁵⁶ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. S. 11-35; Архив ЮЗР. Т. 2, ч. 2. С. 232.

⁵⁷ Volumina Legum. Kraków, 1889. Т. 9. S. 328.

скасовані у 1792 році⁵⁸, прецедент має велику цінність. Він підтверджує, що осередком осілости для більшості чернігівців стала Західна Волинь, засвідчує існування серед місцевих обивателів пам'яті про своє задніпровське походження і наочно демонструє, що діяльність чернігівських парламентарів не була припинена навіть в умовах вигнання.

2.2. Результативність ініціатив чернігівського рицарського кола у світлі сеймових ухвал

Активну участь у політичному житті держави і краю чернігівського рицарства засвідчують збережені посольські інструкції та ухвали сеймиків (див. Додаток 3). У контексті цього важливо дізнатися, якими були результати парламентської участі мігрантів у вирішенні своїх проблем. Для цього застосуємо порівняльний метод в аналізі посольських інструкцій та сеймових ухвал.

Вибір джерел зроблено не випадково. Перед кожним вальним сеймом шляхта з'їжджалася, аби визначала свою позицію щодо пунктів, запропонованих до розгляду у королівській легації. Рицарське коло обирало своїх представників до посольської ізби. Під час затяжних, а подекуди і агресивних дискусій, для цих обранців укладалися інструкції, у яких розписувалося ставлення зем'ян до загальних і місцевих проблем. Посли зобов'язувалися дотримуватися побажань братії під час роботи сейму. Відступ допускався лише за потреби прийняття загального рішення⁵⁹. Таким чином, інструкції найліпше відображають настрої та очікування шляхетської корпорації. А от сеймові конституції дозволяють зробити висновки, наскільки потужним був чернігівський вплив у парламенті.

Через низку причин немає змоги проаналізувати всі можливі сеймові інструкції у чіткій хронології (див. Додаток 3). По-перше, не завжди

⁵⁸ Собчук В. Історична Волинь: динаміка території. *Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого.*: монографія Кременець, 2017. С. 31-32.

⁵⁹ Вінниченко О. Сеймики українських воєводств у 1569-1648 роках. С. 133-140.

рицарському колу випадала нагода зібратися до сейму. Чимало обивателів від початку опинилися на полі бою. До прикладу, люди київського каштеляна Олександра Пісочинського брали участь у битві за Річицю, у таборі під Зборовом перебували чернігівський воєвода Мартин Калиновський, новгородський староста Ян Пясецький, новгородський хоружний Миколай Кисіль, великий коронний канцлер, Єжи Оссолінський та інші⁶⁰. Для заспокоєння “ребелії” свої надвірні війська виставив кн. Ярема Вишневецький, а краківський каштелян Миколай Потоцький та згаданий Мартин Калиновський навіть потрапили у татарський полон, з якого довго не могли звільнитися через затримку викупу⁶¹. Натомість Адам Кисіль відзначився активністю у дипломатичних зносинах з козацькою стороною. По-друге, значно краще збереглися ухвали сеймиків (див. Додаток 3).

Відтак, зосередимо увагу на виявлених інструкціях. Становище чернігівських зем'ян й інших «українних» мігрантів було скрутним. Як зауважує В'ячеслав Липинський, вже на елекційному сеймі 1649 року група вигнанців «зі сходу» вимагала фінансової підтримки. Новгородський хоружний Миколай Кисіль благав надати притулок принаймні жінкам у вільних маєтках Корони. Також шляхта просила відшкодувати заподієні війною збитки. Проте крім образ отримати їм нічого не вдалося⁶².

Зауважимо, що опір коронної армії та війська Великого князівства Литовського виявився недостатнім, щоб завадити Хмельницькому протягом 1648-1649 рр. перебрати контроль над українськими воєводствами. Поруч з цим, успіх козаків був під загрозою через контакти союзників-татар з комісарами Речі Посполитої та виснаження ресурсів. З огляду на це, гетьман погодився на переговори. Підсумком напруженого діалогу стала Зборівська декларація 1649 р., яка вперше засвідчила визнання козацької автономії в

⁶⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни. Т. 1. С. 312, 368-387.

⁶¹ Так само. Т. 1. С. 151.

⁶² Липинський В. Україна на зламі 1657-1659. Замітки до історії державного будівництва у XVII ст. / за ред. Р.Л. Білас. Філадельфія, 1991. Т. 3. С. 94-95.

межах трьох воєводств, одним із яких було Чернігівське⁶³. Відтак, шанси вигнанців на повернення своїх маєтків зменшувалися.

Зі слів чернігівських послів на сеймі дізнаємося, що турбувало вигнанців. Ключовим було питання оборони, бо від успіху на полі бою залежало як швидко вони повернуться додому. Врешті, у конституції вального сейму 1649 року знаходимо постанову про формування додаткових військ, плата яким мала надходити з подвійного подимного податку. Важливо, що шляхта Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств звільнялася від сплати цих коштів⁶⁴.

Попри відсутність сеймових рішень щодо грошової компенсації чи надання притулку, чернігівцям вдалося дістати певне забезпечення від короля. У 1650 р. вони отримали “*stanowiska*” в Августовському та Райгородському староствах на Підляшші взамін на військову службу, від якої раніше були звільнені через втрату маєтків. Окрім того, вигнанцям обіцяно виплатити по 10 злотих з кожної волоки цих королівщин. Побор мав збирати один з найвідоміших представників чернігівської шляхетської корпорації — Якуб Война-Оранський. Попри це, не усі вигнанці лишилися задоволені⁶⁵. Частина осіб на чолі з чернігівським мечником Миколаєм Болтом запідозрили поборцю у приховуванні коштів. Про це дізнаємося з листа коронного канцлера Анджея Лещинського до Якуба Войни-Оранського. У ньому відправник нагадує, що з його допомогою отримали “*w Rajgrodzie i w Augustowie chleb z łaski jego królewskiej mości, do którego i pan łowczy należał.*” Далі тон Лещинського стає суворішим: “*Jeżeli by oni taką w tej mierze uznali po waszmości difficultatem, pewnie by się i waszmościom ten chleb zatrudnić musiał, a zatym i mnie na potym w innych okazjach nie tak łatwego uznałbyś waszmość*”⁶⁶.

⁶³ Універсали Богдана Хмельницького. (1648-1657): у 4 т. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 45- 46.

⁶⁴ *Volumina Legum*. Petersburg, 1860. Т. 4. S. 120-127.

⁶⁵ AGAD. *Metryka Koronna*, ks. 192. K. 132 v.-133.

⁶⁶ Kulecki M. *Wygnańcy ze Wschodu*. S. 185.

На жаль, реакція Оранського не відома. Утім, в іншій інструкції, написаній через кілька місяців після битви під Берестечком (1651), знову бачимо нагадування про виділення «хлібів». Очевидно, що проблема не зникла⁶⁷. Щоправда, на сеймі 1652 р., де вкотре мало прозвучати питання матеріальних відшкодувань, набагато важливішим було затвердження Білоцерківського миру з козаками. Відповідно до нього, територія, на яку поширювалася козацька автономія, обмежувалася Київщиною. Чернігівська шляхта не вважала цей пункт угоди позитивним, оскільки небезпека не зникла. До прикладу, чернігівський полковник Степан Подобайло чинив перешкоди річпосполитським хоругвам рушити на Сіверщину. Саме тому делегати воєводства мали виступити проти і домогтися збільшення чисельності війська, “aby nie na papierze, iako się zwykło dziać, ale w rzeczy samey u pod chorógwiami tak wiele woyska zostawalo”, як було постановлено на минулих сеймах⁶⁸.

Тривожив чернігівських обивателів також захист майнових та станових прав, поставлених під загрозу внаслідок загибелі актових книг. Посли мали вимагати ухвали і щодо заборони тримати уряди у воєводстві шляхті, яка не мала в його межах маєтків. І справді, в Коронній Метриці бачимо універсали на добра в Чернігівському воєводстві, які по смерті тутешніх обивателів надавалися шляхтичам з інших земель (див. Додаток 2). Ми вже згадували, що тих обивателів, які посідали маєтки в межах втраченого воєводства до початку Хмельниччини, обурювала ситуація, за якою «сторонні» люди клопоталися про компенсацію. У будь-якому разі, спроби її отримати вкотре завершилися нічим. Прохачів лише звільнили від податків, яких вони і так не були здатні платити.

У спільній інструкції українських воєводств від 8 березня 1653 р. містилися репліки про погіршення становища біженців, які наголошували,

⁶⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1861. Ч. 2, т. 1. С. 426-433.

⁶⁸ Так само. С. 429.

що дійшли останньої межі зубожіння⁶⁹. У зв'язку з цим шляхта наказувала послам спільно вимагати відшкодування завданих війною збитків та пожвавити збір війська. Утім, берестейський сейм 1653 року знову не врахував цих закликів. Відтак, наступна інструкція, укладена на сеймику трьох воєводств 31 грудня 1653 року, мала ще суворіший тон⁷⁰. Вигнанці вимагали розширення прав сенату, збільшення кількості гусарських і скорочення кількості чужоземних найманих рот. Останні пустошили шляхетські маєтки на Волині, де знайшла свій прихисток значна група вигнанців. Знову порушувалася проблема упорядкування і затвердження прав на землеволодіння у Чернігівському воєводстві.

Утім, сейм, призначений на 11 лютого 1654 року, було зірвано. В іншій спільній інструкції, датованій 19 травня 1654 року, більшість старих вимог було повторено, але додано й нові. Зокрема, просили вжити заходів для відновлення посполитого рушення. Нагадаємо, що від початку війни очільник Війська Запорозького затіяв складну дипломатичну гру між Польсько-Литовською державою, Османською імперією та Московським царством. Після смерті Тимоша Хмельницького, занепала ідея входження до легітимного кола правителів-васалів Порти⁷¹. Іншим потенційним союзником Хмельницького була Московія. Гетьман очікував, що втягнення царської армії дозволить втілити в життя “руський проект”, який передбачав суттєве розширення підвладних йому територій⁷². Розрахунок Хмельницького вдався: Земський собор кінця 1653 року і Переяславська рада початку 1654-го закріпили перехід Війська Запорозького під протекцію царя. Такий розвиток подій ще більше схилив шальки на користь козаків та знижував шанси чернігівців повернутися на Задніпров'я.

⁶⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1861. Ч. 2, т. 1. С. 457-463.

⁷⁰ Так само. С. 464-474.

⁷¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи Українська держава в міжнародних відносинах (1648-1714). С. 50-65.

⁷² Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*. 2011. №3. С. 55-56.

З сеймової ухвали 1654 року випливає, що коаліції послів-мігрантів від українських воєводств вдалося досягнути внесення до конституції пункту “*Securitas honorum et bonorum woiewodztwa kiiowskiego, bractawskiego y czerniechowskiego*”⁷³. У ньому було ухвалено загибель земських і гродських книг та встановлено порядок підтвердження шляхтою свого походження, належності маєтків, сплати боргів і виконання угод. Крім того, чернігівцям віддали “на поживення” Шидловське і Стобніцьке староства в центральній частині Корони, а також маєтки Володимиро-Берестейської єпископії з правом розміщення тут на період вигнання⁷⁴. Поборцями обрали вже відомого нам Якуба Войну-Оранського та новгородського підстоля Каспера Ростопчу. Те, що Оранський знову став поборцею, вказує на його виправдання у попередніх підозрах, однак не виключено, що він таки був задіяний у зловживаннях, уникнувши покарання завдяки своєму впливу на місцевий сеймик.

Відповідно до рішення, ухваленого на сеймику, кошти могли отримати лише представники осілої шляхти. Цей підпункт вкотре оприявлює конфлікт інтересів нових обивателів із тими, чиє пов’язання із окупованими землями безсумнівне. Слід зауважити, що останні періодично протестували проти “неофітів”, які претендували на місця в парламенті Речі Посполитої. Наприклад, чернігівський зем’ян Ян Олезкович у 1655 р. був невдоволений кандидатурою Петра Пясецького в якості посла від Чернігівського воєводства, оскільки той “оседлости не мел”⁷⁵. Того ж року новгород-сіверський війський Ян Себестянович подав протестацію через результат депутатського сеймику. На його думку, обрані Якуб Война-Оранський, Адам Буркацький та Стефан Іваницький з тієї ж причини не могли виконувати своїх обов’язків у Трибуналі⁷⁶. Додамо, що хоча пов’язання Пясецького могло викликати сумніви, трійка названих депутатів фігурує серед

⁷³ Volumina Legum. Petersburg, 1860. T. 4. S. 207.

⁷⁴ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. – S. 184-185.

⁷⁵ ЦДІАК. Ф. 28. оп. 1. Спр. 91. Арк. 245-247.

⁷⁶ Там само. Арк. 557 зв.-558 зв.

чернігівських землевласників задовго до 1648 року (див. Додаток 1). Відтак закиди шляхти слід сприймати з обережністю. Вони могли свідчити і про внутрішню боротьбу шляхетських угруповань, і про брак інформації заявників, і про те, що хтось з оскаржених таки втратив маєтки за королівським рішенням.

Зміст сеймикових документів наступних років показує, що більше чернігівці нічого не отримували від короля. Перелічені вище засоби хоча й покращили становище, але надана їм компенсація і близько не могла покрити збитки, завдані війною за Дніпром. Досить короткою видається інструкція спільного елекційного сеймику Чернігівського та Брацлавського воєводств від 28 квітня 1655 року⁷⁷. Окрім традиційних тез про винагороду “людей заслужоних” тут вносяться пропозиція скоротити роботу сейму до двох тижнів і клопотання про звільнення з московської неволі деяких шляхтичів з родинами. Небагатослівність можна аргументувати тим, що учасників сеймику дуже стурбувало втягнення у боротьбу Московського царства. Власне, кожна наступна інструкція демонструє занепад віри у можливість відновлення річпосполитського контролю над загарбаним неприятелем регіоном.

Поступово актуальності набуває присутність делегатів від воєводства у переговорах з московською стороною та козаками. По смерті Богдана Хмельницького новим гетьманом у 1657 р. став Іван Виговський, колишній генеральний писар Війська Запорозького. Його рішення поновити мир з Річчю Посполитою впливало не з власних симпатій – швидше, воно було наслідком дволикості царської політики, яка виражалася у підбурюванні до опозиції лівобережних полковників. Важливе місце в обранні дипломатичного напрямку варто відвести й тісним контактам гетьмана з кримським ханом⁷⁸.

⁷⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1888. Ч. 2, т. 2. С. 4-7.

⁷⁸ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra // *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1999. Вип. 238. С. 98.

Умови Віленського перемир'я (1656) , яке уклали Польсько-Литовська держава і Московське царство змінили настрої і в Речі Посполитій. Для громадян Республіки перспектива посідання трону авторитарним московським правителем була неприпустимою. Саме тому все частіше серед шляхти лунали пропозиції миру з козаками. Усе це призвело до підписання у 1658 році Гадяцької угоди. Текст домовленостей дійшов до нас у різних списках. Утім, першу редакцію та затверджений сеймовою конституцією 1659 р. скорочений варіант поєднує те, що вони містять важливі пункти про долю Чернігівського воєводства. В обох списках ця територія відводиться козакам, але у першій редакції було висунуто ідею створення «Князівства Руського», яке мало би увійти до складу Речі Посполитої, як її третя федеративна частина⁷⁹.

З огляду на це, на клопотання про включення до складу комісії представників рицарського кола натрапляємо в усіх текстах чернігівських інструкцій, починаючи з 1658 року. У спільній посольській інструкції з киянами від 17 березня 1659 року місцеві делегати виразили невдоволення, що з їхньою думкою ніхто не рахувався. Отож, послів застерігають приступати до розгляду будь-яких справ на сеймі, доки не буде вирішено цю проблему⁸⁰. Цей категоричний припис цілком відповідав градусу ситуації, адже вигнанці опинилися перед реальною загрозою юридичної втрати своїх володінь, уже давно зайнятих козаками.

Вочевидь, шляхта добре усвідомлювала можливий сценарій повного відокремлення їхніх воєводств у результаті вдалих домовленостей між Польсько-Литовською державою та Московським царством, які започаткували процес переговорів ще з часів Віленського перемир'я (1656). Уже в інструкції 1661 р. від послів вимагали не дати вчинити “avulsia” навіть

⁷⁹ Перша редакція за виданням: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657-1687 / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. С. 33-45. Пункти, затверджені сеймом, за виданням: Volumina Legum. Petersburg, 1860. Т. 4. S. 297-300.

⁸⁰ Так само. С. 46-55.

у мінімальних масштабах⁸¹. У наступній інструкції 1662 р. знову вміщено вимогу домогтися присутності репрезентантів Чернігівського воєводства на перемовинах з Московією⁸².

Варто відзначити, що попри несприятливі обставини чернігівцям не завжди вдавалося дотримуватися єдиної лінії відстоювання своїх прав, що зумовлювалося боротьбою внутрішніх фракцій. До прикладу, рішення передсеймового зібрання 1664 р. частина обивателів не визнала. У протестації, яку від її імені виголосив Адам Буркацький, йшлося про те, що сеймик почався зарано і далеко не всі потенційні учасники знали про нього. Скориставшись відсутністю опонентів, зацікавлені особи обрали послів, які на сеймі боронили приватні інтереси. У відповідь на цей закид маршалок сеймику Самуель Глоговський зазначив, що невдоволення заявника та його соратників Якуба Войни-Оранського та Яна Загоровського безпідставні⁸³. Обидві сторони по-різному переповідають події, що призвели до бійки в кафедральній церкві, після чого малочисельний сеймик перемістився у костел домініканців, де й продовжив свою роботу⁸⁴.

Зміст наступних інструкцій все виразніше демонструє відмирання віри вигнанців у повернення до рідного воєводства. В сеймикових ухвалах 1665 і 1666 рр. шляхта скаржиться на систематичне порушення прав і вольностей і, зокрема, вирішення державних питань без врахування її інтересів⁸⁵. У буремний 1667 р., коли розподіл сфер впливу між Польсько-Литовською державою і Московським царством став очевидним, чернігівські обивателі були ладні використати весь інструмент парламентського тиску в разі неврахування їхніх інтересів. 14 квітня репрезентанти досліджуваного воєводства на чолі з найактивнішим учасником сеймових дебатів

⁸¹ Архив ЮЗР. Ч. 2, т. 2. С. 76-85.

⁸² Там само. С. 147-150.

⁸³ Зауважимо, що лише у згаданій інструкції вказано точний час початку роботи сеймику – «o godzinie czwartej z południa», див. ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1320.

⁸⁴ ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1319 зв.-1323 зв.; спр. 104. Арк. 618-620.

⁸⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1888. Ч. 2, т. 2. С. 167-171; 184-185; 186-187.

чернігівським послом Петром Хажевським вимагали пояснень, чому їм ніхто не повідомив про виплату царем коштів шляхті-вигнанцям у якості компенсації за втрачені задніпровські маєтності. Не отримавши належної відповіді і грошей, вже за тиждень чернігівські послы стали погрожувати зірванням сейму, головним завданням якого була апробація Андрусівського трактату⁸⁶.

Як бачимо, з плином часу головний акцент вимог егзулянтів звузився до матеріального відшкодування. Хоча Андрусівське перемир'я 1667 р. не було фінальним акордом дипломатичних змагань двох ворогуючих держав, чернігівська шляхта вважала інакше. До короля було відряджено Адама Буркацького та Якуба Войну-Оранського, які повинні були добитися роз'яснення, на що розраховувати далі⁸⁷.

Отож, парламентські успіхи чернігівської шляхти були мінімальними. Щороку тексти інструкцій набували жорсткішого тону, але результати це не покращило. З моменту втрати своїх маєтків, чернігівські обивателі вимагали від короля і станів матеріального забезпечення на період «екзили», плати за участь у військових походах, представництва у дипломатичних переговорах, особливо у важливих дискусіях з московськими послами тощо. Водночас, з огляду на дуже складну військово-політичну ситуацію в державі, «чернігівське питання» ставало другорядною проблемою на фоні більш глобальних втрат. Тим не менш, навіть доволі скромні досягнення не можуть заперечити факт високої політичної активності тутешніх парламентарів. Для досягнення поставлених цілей послы та сенатори Чернігівського воєводства вдавалися до різних методів відстоювання своїх інтересів: шантажування короля, об'єднання з вигнанцями з інших воєводств, зривання сеймів тощо. Головним результатом цих дій стало отримання ними певної (хоч і недостатньої, на думку прохачів) грошової компенсації.

⁸⁶ Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. S. 201.

⁸⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1888. Ч. 2, т. 2. С. 230-232.

Висновки

Протягом 1648-1667 років Чернігівське воєводство разом з іншими українськими землями опинилося у сфері інтересів кількох держав. У межах Речі Посполитої воно проіснувало доволі мало (1635-1648). Козацька революція зумовила затяжні військово-дипломатичні змагання за регіон між Військом Запорозьким та Польсько-Литовською державою, а згодом і Московським царством. Втягнення останнього поставило крапку у суперечці за колишнє чернігово-сіверське прикордоння між державою Романових та Річчю Посполитою. Попри те, що після 1648 р. Чернігівське воєводство існувало без конкретного територіального відповідника, шляхетська корпорація нікуди не зникла, а опинилися у статусі вимушених мігрантів. Частина обивателів виїхала до неохоплених війною регіонів Речі Посполитої і вже там продовжила свою парламенську діяльність, спрямовану на повернення втрачених маєтків.

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки.

По-перше, протягом 1635-1648 рр. у межах Чернігівського воєводства формується власне рицарське коло з високою політичною активністю та прагненням зрівняння у правах з іншими громадянами Республіки. Воно вирізнялося специфікою рицарського осадництва на основі ленного права, яка виливалася у залежність від королівського столу. До того ж відносно пізнє утворення воєводства зумовило відмінності тутешньої шляхетської корпорації за складом та рівнем самоорганізації від рицарських кіл інших українських воєводств.

По-друге, події Хмельниччини не припинили існування чернігівського рицарського кола. Тривала війна, навпаки, спричинила консолідацію тих обивателів, які лишилися вірними Речі Посполитій і прагнули повернути втрачені добра. Першочергово не було призначено окремого місця для “виїзних” шляхетських зібрань, тому чернігівські сеймики проводилися у

Житомирі, Володимирі, Любліні чи навіть Варшаві. У 1661 р. місцем для тимчасових зібрань вигнанців було призначено Володимир, тож їх політичне життя зосередилося на Західній Волині. Зміна місця проведення зібрань була не єдиною особливістю сеймику на вигнанні. Ще однією специфічною рисою було об'єднання нарад з київськими та брацлавськими зем'янами, спричинене як виявом “руського” патріотизму, так і результатом земельних транзакцій, внаслідок яких вихідці з Наддніпрянщини та Східного Поділля отримували привілеї на добра в зайнятій неприятеlem Чернігівщині.

Попри те, що неможливо зробити точний підрахунок чернігівців, осілих на Волині, можна стверджувати, що обивателі, котрі продовжили сеймикувати в окреслений період, відзначалися активною парламентською діяльністю. Зі змісту посольських інструкцій стає зрозуміло, що головним пріоритетом шляхти було повернення своїх маєтків та компенсація збитків, пов'язаних з їх втратою. Для досягнення поставлених цілей представники воєводства готові були кинути виклик королю, погрожуючи йому зривом сейму. Головним результатом цього стало отримання певного грошового відшкодування.

З приводу сеймових успіхів чернігівського рицарства, то тут підсумки були скромними. Зважаючи на скрутну військово-політичну ситуацію в державі, “чернігівське питання” залишалося другорядною проблемою на фоні більших загроз. Незважаючи на це, навіть незначні досягнення чернігівських парламентів не можуть заперечити факт їх високої політичної активності в період «екзили».

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані

- 1.1.1. Львівська національна наукова бібліотека ім. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Спр. 4070.
- 1.1.2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 90. 1654.
- 1.1.3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 91. 1655.
- 1.1.4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 97. 1660.
- 1.1.5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 102. 1663-1664.
- 1.1.6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 104. 1665.
- 1.1.7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр 105. 1666.
- 1.1.8. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Ks. 191.
- 1.1.9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Ks. 192.
- 1.1.10. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Ks. 194.
- 1.1.11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Ks. 196.
- 1.1.12. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Metryka Koronna. Ks. 200.

1.1.13. Archiwum Państwowe w Lublinie. Castriensia Lublinensia Relationes. Sygn. 77.

1.2.Опубліковані

- 1.2.1. Архив Юго-Западной России. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века.: зб. док. Киев: типография Г. Корчак-Новицкого, 1888. Ч. 2, т. 2. 633 с.
- 1.2.2. Архив Юго-Западной России. Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569-1654 гг.): зб. док. Киев, 1861. Ч. 2. т. 1. 414 с.
- 1.2.3. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. : у 4 т. / Упор. Ю. Мицик. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій, 2012. Т. 1. 680 с.
- 1.2.4. Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр.: зб. док. / Упор. Сухих Л., Страшко В. Київ: "Віпол", 2008. 1011 с.
- 1.2.5. Руська (Волинська) Метрика. Книга за 1652-1673 рр. *Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст.* / Упор. П. Кулаковський. Остріг-Варшава-Москва: Print House, 1999. Т. 5. 606 с.
- 1.2.6. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 : зб. док. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : видавничий дім «Альтернативи», 1998. 383 с.
- 1.2.7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657-1687: зб. док. / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. 1088 с.

- 1.2.8. Volumina Legum. Kraków: nakładem akademii umiejętności, 1889. T. 9. 503 s.
- 1.2.9. Volumina Legum. Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. 3. 488 s.
- 1.2.10. Volumina Legum. Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. T. 4. 501 s.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей

- 2.1.1. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі: монографія / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- 2.1.2. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
- 2.1.3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648.: монографія Київ: Темпора, 2006. 496 с.
- 2.1.4. Липинський В. Україна на зламі 1657-1659. Замітки до історії державного будівництва у XVII-ім столітті: у 7 т. / За ред. Р. Л. Білас. Філадельфія: Східно-європейський дослідницький інститут ім. В. Липинського, 1991. Т. 3. 345 с.
- 1.1.1. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.: у 2 т. (Препринт. Липинський В. Твори) / За ред. Л. Р. Білас. Філадельфія. Пенсильванія: Східно-європейський дослідницький інститут ім. В. Липинського, 1980. Т. 2. 637 с.

- 1.1.2. Литвин Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569/1648): монографія. Київ: Дух і літера, 2016. 616 с.
- 1.1.3. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія. Київ: Критика, 2006. 494 с.
- 1.1.4. Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях в 1386-1648 рр.: у 2 т. / За ред. В. Михайловського. Київ: Темпора, 2018. Т.1. 388 с.
- 1.1.5. Собчук В. Історична Волинь: динаміка території. Собчук В. Історична Волинь: динаміка території. *Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*: монографія. Кременець: Кременецький державний історико-архітектурний заповідник, 2017. С. 31-32.
- 1.1.6. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714: монографія. Київ: інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
- 1.1.7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна: монографія. Київ: Критика, 2008. 472 с.
- 1.1.8. Choińska-Mika J. Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalne – władza w epoce Jana Kazimierza: monografia. Warszawa: Neriton, 2002. 236 s.
- 1.1.9. Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego: monografia. Warszawa: DiG, 1997. 237 s.
- 1.1.10. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648: monografia. Warszawa: Neriton, 2006. 465 s..

- 1.1.11. Sysyn S. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil (1600-1653): monografia. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. 321 p.

1.2. Статті.

- 1.2.1. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в контексті міжнародних реалій: pro et contra. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1999. № 238. С. 95-116.
- 1.2.2. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*. 2011. №3. С. 50 -73.
- 1.2.3. Кулаковський П. Земельна політика Вазів щодо Чернігово-Сіверщини (1618-1632 роки). *Україна в Центральній-Східній Європі. Збірник наукових праць*. 2005. Вип. 5. С. 182-196.
- 1.2.4. Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року. *Україна модерна*. Львів, 2001. Ч. 6. С. 113-138.
- 1.2.5. Пиріг П. Про українську шляхту в XVII столітті. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 15-19.
- 1.2.6. Яковенко Н. Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638-1658). *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя* / Ред.: О. Вінниченко, Г. Гмітерек, Л. Зашкільняк, А. Заяць, О.Купчинський, Н. Яковенко. Львів, 2012. С. 483-497..
- 1.2.7. Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa (ok. 1593-1651). *Polski Słownik Biograficzny*.: w 52 t. Wrocław-Warszawa -Kraków - Gdańsk - Łódź, 1983. T. 28. S. 103-110.

- 1.2.8. Stolicki J. Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648-1696. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2017. Z. 3. S. 441-457.
- 1.2.9. Stolicki J. Sejmiuki ukraińskie w latach 1648-1702: problemy badawcze. *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи* / За ред. В. Михайловського і Я. Столицького. Київ-Краків, 2015. Т. 1. С. 225-241.
- 1.2.10. Czapliński W. Kalinowski Marcin. *Polski Słownik Biograficzny*.: w 52 t. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1964-1965. Т. 11. S. 462-463.
- 1.2.11. Czapliński W., Przyboś A. Adam Kazanowski h. Grzymała. *Polski Słownik Biograficzny*.: w 52 t. Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN, 1966-1967. Т. 12. S. 250-253.

1.3. Довідкові (бібліографічні) видання, словники

- 1.3.1. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie 1900. Т. 2. 397 s
- 1.3.2. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1904. Т. 7. 406 s.
- 1.3.3. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1905. Т. 8. 400 s.
- 1.3.4. Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1905. Т. 9. 404 s.
- 1.3.5. Deputaci Trybunału Koronnego 1578-1794. Spis. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017. Cz. 2 [1621-1660] / Oprac. D. Kupisz. 331 s.
- 1.3.6. Deputaci Trybunału Koronnego 1578-1794. Spis. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017. Cz. 3 [1661-1700] / Oprac. L.A. Wierzbicki. 322 s.

- 1.3.7. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona. Lwów: Collegium Lwówskiego Societatis Jesu, 1738. T. 2. 759 s.
- 1.3.8. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona. Lwów: Collegium Lwówskiego Societatis Jesu, 1740. T. 3. 937 s.
- 1.3.9. Rocznik towarzysza heraldycznego. Elektorowie królów Władysława IV, Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis storon Augusta III / Oprac. J. Hr. Dunin-Borkowski, Dr, Miecz. Dunin-Wąsowicz. Lwow: Drukarnia we Lwowie, ul. Lindeg, 1908. T. 1. 280 s.
- 1.3.10. Urzędnicy wojewódstw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku / Oprac. W. Kaszewski, Janas E. Kórnik: Poznańska drukarnia naukowa 2002. 343 s.